

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ

НАЗИМКО ОЛЕНА ВІКТОРІВНА

УДК: 159.9.07: 811.111

КОГНІТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ РОЗУМОВИХ ДІЙ
ПОРОДЖЕННЯ ТА СПРИЙНЯТТЯ ІНШОМОВНОГО ВИСЛОВЛЮВАННЯ
У СТУДЕНТІВ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Харків – 2018

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в Харківському національному університеті будівництва та архітектури, Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор,
Сергєєва Тетяна Вікторівна, Харківський національний університет будівництва та архітектури, завідувач кафедри іноземних мов

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор,
Большакова Анастасія Миколаївна, Харківська державна академія культури, завідувач кафедри психології

кандидат психологічних наук, доцент,
Стуліка Олена Борисівна, Маріупольський державний університет, доцент кафедри практичної психології

Захист відбудеться «8» грудня 2018 р. о 10-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.053.08 Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, буд. 2, зал засідань.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, буд. 2, ауд. 215-В.

Автореферат розісланий «8» листопада 2018 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

К.І. Фоменко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Потреба в мовленнєвій компетентності набуває все більшої актуальності в рамках євроінтеграції. З розширенням меж економічного, освітнього і наукового простору знання іноземної мови стає необхідним для фахівця, студента, вченого. З підвищенням вимог до ефективності, результативності та оперативності методів навчання виникла необхідність пошуку нових шляхів вирішення низки проблем навчання у вищій школі. Це – відомі обмеження кількості годин, недостатніх для освоєння предмета; неефективні методики викладання; відсутність технологічних інновацій, які відкривають нові можливості. Для дійсно якісного прориву в цій сфері потрібні дослідження в галузі педагогічної психології в контексті розвитку мовленнєвої компетентності. Це, у свою чергу, дозволить розвинути мультидисциплінарну компетентність методологів і викладачів, здатних створювати інноваційні програми, засновані на розумінні закономірностей роботи людської пам'яті й мислення та реалізувати ці програми в форматі інноваційних освітніх технологій.

Стан проблеми в самій психологічній науці також характеризується пошуком нових шляхів оптимальних рішень формування розумових мовленнєвих дій суб'єкта навчальної діяльності. У 60-ті та 70-ті роки минулого століття українська педагогічна психологія активно досліджувала проблеми пам'яті й мислення. Комунікативний і метакогнітивний підходи, що прийшли з Заходу, не сприйняли вітчизняних ідей розвиваючого й інтенсивного навчання, незважаючи на закладений в них високий потенціал рішення актуальних завдань інтеграції інноваційних технологій у практику навчання.

Отже, виникла необхідність перегляду наявних ресурсів психологічної науки у світлі нових потреб і можливостей, що з'явилися в сучасному інтегруючому і високотехнологічному освітньому просторі. Для підвищення ефективності освоєння іноземних мов необхідно вивчити психологічні механізми породження і сприйняття мовленнєвого висловлювання і розробити принципи ефективного навчання, засновані на дійсно працюючих психологічних закономірностях і зв'язках мови, мовлення і мислення в контексті змісту і структури навчальної діяльності у вищій школі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження було виконано в межах науково-дослідної роботи Харківського національного університету будівництва та архітектури (ХНУБА) відповідно до плану держбюджетних науково-дослідних робіт та цільових наукових досліджень у рамках міжнародних проектів (№530197-Tempus-1-2012-1-IT-TEMPUS-JPCR, №543651-TEMPUS-1-2013-1-AT-TEMPUS- JPCR). Тему дисертації було затверджено вченою радою ХДТУБА (протокол № 1 від 06.02.1998 р.), перезатверджено вченою радою ХНУБА (протокол № 7 від 23.02.2018 р.).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у визначенні когнітивних особливостей психологічного механізму породження і сприйняття мовленнєвого висловлювання як основи розвитку іншомовної мовленнєвої компетентності студентів.

Задачі дослідження:

- 1) здійснити теоретичний аналіз психологічних особливостей формування розумових дій у процесі оволодіння студентами іноземною мовою;
- 2) розробити комплекс методів психодіагностики змісту і структури розумових дій, здійснюваних студентами при породженні та сприйнятті мовленнєвих висловлювань;
- 3) виявити когнітивні особливості перцептивних і продуктивних мовленнєвих дій у студентів з різним рівнем мовленнєвої компетентності;
- 4) виявити когнітивні особливості розумових дій з породження і сприйняття іншомовного висловлювання шляхом виявлення кореляцій між когнітивно-сисловою структурою та ефективністю рішення лінгвістичних завдань студентів;
- 5) розробити та апробувати програми цілеспрямованого розвитку перцептивних і продуктивних мовленнєвих дій як основи розвитку іншомовної мовленнєвої компетентності студентів.

Об'єкт дослідження – психологічні особливості формування розумових дій у процесі оволодіння іноземною мовою у студентів.

Предмет дослідження – когнітивні особливості розумових дій породження та сприйняття іншомовного висловлювання у студентів.

Методологічною та теоретичною основою дослідження стали принципи єдності внутрішнього і зовнішнього в системогенезі психічної діяльності й розвитку (Б.Г. Ананьєв, М.І. Боришевський, Г.С. Костюк, Б.Ф. Ломов, О.М. Леонт'єв, С.Д. Максименко, В.М. Мясищев, Т.М. Титаренко та ін.); вчення про закономірності розвитку психіки в онтогенезі, принципи генетичної та онтологічної психології (Л.С. Виготський, В.В. Давидов, Г.С. Костюк, О.М. Леонт'єв, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн, Д.Б. Ельконін та ін.); принципи когнітивної психології: поняття схеми, прототипу, особистісного конструкту, моделі (А. Бандура, Дж. Келлі, В. Мішель, І. Хіггінс, В. Чаплін та ін.); концепція пам'яті, побудована на основі системно-діяльнісного підходу (В.П. Зінченко, П. І. Зінченко, Г.К. Серєда, Т.Б. Хомуленко та ін.); принципи екогуманістичної психології саморозвитку (Т.В. Сергєєва); принципи організації навчальних предметів на основі моделювання психологічних механізмів роботи пам'яті й мислення (В.В. Давидов, Т.В. Сергєєва, Г.К. Серєда); психологічні принципи розвитку особистості в студентському віці (Б.Г. Ананьєв, Л.І. Анциферова, А.М. Большакова, Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко).

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження використовувався комплекс теоретичних і емпіричних методів, обраних і об'єднаних у відповідності до змісту і мети дослідження. У комплекс увійшли: теоретико-методологічний аналіз, систематизація та узагальнення психологічних даних з проблеми дослідження (когнітивні особливості формування розумових дій студентів при породженні та сприйнятті висловлювань, у тому числі в умовах е-навчання онлайн); психолого-педагогічний експеримент у формі констатувального дослідження (визначення алгоритму розумових дій студентів при вирішенні лінгвістичних завдань і їх типологізація у форматі особистісних профілів),

формуючого дослідження (реалізація курсу навчання, розробленого на основі виділених принципів) і контрольного дослідження (визначення ефективності програми навчання); методи статистичної обробки даних (кореляційний і дисперсний аналіз з подальшою якісною інтерпретацією та узагальненням змісту). Статистична обробка даних і графічна презентація результатів здійснювалася на базі пакету програм STATISTICA 10.0 і SPSS 17.0.

Визначення розумових дій з породження і сприйняття мовленнєвих висловлювань студентами здійснювалося на основі авторських методик накладення когнітивних схем і визначення профілю розумових дій студентів. Діагностика рівня розвитку мовленнєвої компетентності й успішності навчання як когнітивного і особистісного розвитку студентів здійснювалася на підставі вимірювання: 1) складності індивідуальної когнітивно-сислової структури (методика Т.В. Сергєєвої); 2) ефективності розв'язання лінгвістичних задач згідно з критеріями повноти, швидкості й точності рішення (оригінальна програма Progress Bar); 3) широти смислового орієнтування як професійного, соціального, екзистенціального смислу (авторські опитувальники, тести, контент-аналіз); 4) рівня розвитку метаздібностей (прийняття рішень, синергетична взаємодія, саморозвиток) і метаякостей (проактивність, автономність, реалістичність, відповідальність, креативність, гнучкість, емпатія) студентів, які визначалися на основі методик Кеттела, Лірі й ЕГТСР.

База дослідження. Експериментальне дослідження проводилось упродовж 2000-2018 років у Харківському національному університеті будівництва та архітектури. Загальна кількість досліджуваних, які взяли участь в експерименті – 300 студентів 1-5 курсів, аспірантів та викладачів віком від 17 до 55 років.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження визначається тим, що в роботі:

уперше:

- визначено орієнтувальну основу розумових дій з породження і сприйняття мовленнєвого висловлювання;

- виявлено відповідність розумових мовленнєвих дій, що визначаються структурно-сисловим зв'язком, метокогнітивній стратегії навчання та високому рівню мовленнєвої компетентності студентів;

розширено уявлення про:

- індивідуально-типологічні особливості змісту і структури розумових дій при вирішенні лінгвістичних завдань породження і сприйняття іншомовного висловлювання;

- іншомовну мовленнєву компетентність шляхом включення до її характеристики розумових дій з породження і сприйняття іншомовного висловлювання як одиниці мовленнєвої дії;

- когнітивні особливості формування мовленнєвих дій через виявлення зв'язку між складністю когнітивно-сислової структури та ефективністю розумових дій з породження і сприйняття іншомовного висловлювання, виражену в показниках повноти, швидкості і точності рішення лінгвістичних завдань студентами;

вдосконалено:

- засоби психодіагностики іншомовної мовленнєвої компетентності через створення батареї тестів у форматі е-навчання для вивчення розумових дій у студентів;

- засоби розвитку іншомовної мовленнєвої компетентності у студентів через формування розумових дій як способу вирішення лінгвістичних задач.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що:

1) розроблено комплекс методів діагностики змісту і структури розумових дій, здійснюваний студентами в процесі розв'язання мовних і мовленнєвих завдань, що дозволяє здійснити їх екстеріоризацію, порівняння та відображення в графічній і цифровій формі; у комплекс увійшли опитувальники («Тест-опитувальник метахарактеристик особистісного розвитку», «Опитувальник Ідентифікації Профілю»), техніка «Грамаітичне завдання», техніка «Смислова палітра», батарея тестів «SmartEnglish^{Online}», «Програма розрахунку ефективності рішення завдання» й оригінальний метод накладення індивідуальної та суспільно виробленої когнітивних схем;

2) створено техніку виявлення відповідності навчальних завдань змісту і структурі реальних розумових дій, здійснюваних у процесі породження і сприйняття мовленнєвих висловлювань;

3) розроблено комплекс методів цілеспрямованого розвитку мовленнєвої компетентності студентів на підставі моделювання реальних розумових дій, спрямованих на смислову інтерпретацію мовленнєвого висловлювання на основі визначення зв'язків його компонентів з системутворювальним ядром;

4) створено психологічну модель цілеспрямованого формування розумових дій породження і сприйняття мовленнєвих висловлювань з урахуванням когнітивних особливостей студентів у рамках е-навчання.

Результати дисертаційного дослідження впроваджені в навчальний процес кафедри іноземних мов Харківського національного університету будівництва та архітектури (довідка № 07/693, від 02.05.18 р.); у процес навчання студентів факультету психології і соціології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (довідка № 01/10-462, від 15.05.2018 р.); у навчальний процес професійної підготовки психологів факультету соціальних наук Запорізького національного технічного університету (довідка № 39-78/1653 від 22.05.2018 р.).

Особистий внесок здобувача. У статті, написаній у співавторстві з Т.В. Сергєєвою «Інноваційні мнемотехніки як засіб автоматизації грамаітичних навичок в онлайн навчанні», доробок здобувача складають: узагальнення теоретичних положень, збір емпіричних даних, обробка отриманих результатів. У навчальному посібнику, написаному у співавторстві, доробок здобувача складає визначення принципів е-навчання в становленні особистості майбутніх архітекторів. Розробки та ідеї, що належать співавторам, у дисертації не використовуються.

Апробація результатів дисертації здійснювалася у доповідях та повідомленнях на Міжнародних науково-практичних конференціях: «Актуальні

проблеми реформування системи виховання та освіти в Україні» (м. Львів, 27-28 квітня 2018 р.); XXVI міжнародній науково-практичній конференції «Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я» (MicroCAD-2018) (м. Харків, 16-18 травня 2018 р.); на конференціях «Єдність системного та функціонального аналізу мовних одиниць» (м. Белгород, 12-13 жовтня 1999 р.); «Використання сучасних навчально-методичних матеріалів з англійської мови в школах та вузах» (м. Харків, 19 грудня 1997 р.); «Стан та тенденції розвитку вищої професійної освіти у сучасному світі» (м. Харків, 10-12 квітня 2013 р.); «Науково-методичні основи організації та структурування змісту підготовки студентів у сучасному технічному університеті» (м. Харків, 2017 р.); «Науково-методичні основи організації та структурування змісту підготовки студентів у сучасному технічному університеті» (м. Харків, 3-5 квітня, 2018 р.). А також у рамках міжнародної діяльності в співробітництві з ЗВО Європи, які є членами консорціумів проектів SEHUD – №530197-Tempus-1-2012-1-IT-TEMPUS-JPCR, SENSI – №543651-TEMPUS-1-2013-1-AT-TEMPUS-JPCR. Наукові семінари збірних міждисциплінарних груп студентів та фахівців Кембриджського університету, Лісабонського університету, Міланського політехнічного університету, Паризького Консультаційно-освітнього Центру ЕСТІ, Віденського технологічного університету TU-Wien.

Публікації. Результати дисертації викладено в 14 публікаціях, з яких 11 одноосібних, у тому числі 6 статей у фахових виданнях з психології (з них 4 включені до міжнародних наукометричних баз).

Структура та обсяг дисертаційної роботи. Дисертація містить вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел, що налічує 227 найменувань, з них 71 іноземною мовою. Повний обсяг дисертації становить 228 сторінок. Основний зміст викладено на 192 сторінках. Робота містить 18 таблиць та 10 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження, розкрито наукову новизну, практичне значення дослідження, представлено дані щодо апробації та впровадження результатів дослідження.

У **першому розділі** *«Наукові підходи до формування мовленнєвих дій студентів у процесі навчання іноземній мові у вишах»* викладено результати теоретичного аналізу літературних джерел з досліджуваної проблеми, проаналізовано й узагальнено основні підходи до розвитку мовленнєвої компетентності студентів в умовах вивчення іноземної мови, а також особливості мисленнєвих дій у процесі іншомовного мовлення.

У науці представлена велика кількість підходів до розвитку мовленнєвих здібностей людини, що реалізують ту чи іншу модель переробки і засвоєння інформації. Фундаментальні питання з цієї проблеми докладно висвітлені в працях вітчизняних та іноземних науковців (Л.С. Виготський, П.Я. Гальперін, В.В. Давидов, І.О. Зимня, Н.В. Імедадзе, Г.О. Китайгородська, О.Р. Лурія,

М.В. Ляховицький, С.І. Мельник, Дж. А. Міллер, Ж. Піаже, Т.В. Сергеева, О.Б. Стуліка).

Сучасна наука висунула поняття мовленнєвої компетентності, яке означає здатність студента сприймати і продукувати осмислені висловлювання, володіти трансформаційними правилами мови. Іншомовна мовленнєва компетентність є її різновидом, що розкривається через розумові дії з породження і сприйняття іншомовного висловлювання як одиниці мовленнєвої дії.

Уявлення про способи формування мовленнєвої компетентності відрізняються в існуючих методиках викладання іноземних мов. У дослідженні виділені найбільш відомі в практиці навчання у вишах підходи до оволодіння іноземною мовою: когнітивний і комунікативний підходи, інтенсивне і е-навчання (e-learning). Когнітивний підхід являє собою навчання на основі засвоєння теоретичних правил, які мимовільно перетворюються в практичні дії при виконанні вправ. Домінантними рисами цього підходу виступають теорія і граматичні правила, які залишаються поза реальною практикою комунікації. Тому студенти хоча і засвоюють правила граматики, але не переносять знання в практику. Бар'єр, що виникає при говорінні, свідчить про недостатньо розвинений механізм породження мовленнєвого висловлювання. Комунікативний підхід, навпаки, інтенсивно розвиває процес говоріння, занурюючи студентів у комунікативні ситуації. Але при цьому студенти не мають базового уявлення про цілісну систему мови, що вивчається, з труднощами виділяють граматичні конструкції в плинні мовлення. У результаті вони можуть говорити, але не відчують помилок через механістичне знання, отримане завдяки заучуванню мовних кліше й активної лексики без опори на базові знання про систему мови і її закономірності. Інтенсивне навчання активно використовує мнемотехніки, засновані на частому повторенні. Передбачається, що часте вживання фраз і слів може привести до мимовільного засвоєння мови без розуміння її правил і закономірностей. Найбільш відомий інноваційний підхід на сьогодні - е-навчання, покликане оптимізувати процес засвоєння мови шляхом використання технічних можливостей. Однак процес навчання, організований виходячи з технічних принципів, не відображає психологічну сутність засвоєння мови в цілому. Безперечно, матеріал представлений в ігровій формі з яскравим інтерфейсом, але при всьому різноманітті відсутнє системне уявлення про мову. Дії спрямовані скоріше на механічне запам'ятовування, ніж на проникнення в структуру смислових зв'язків.

У пошуках ефективного механізму формування розумових дій з породження і сприйняття мовленнєвого висловлювання було зроблено аналіз існуючого у вітчизняній і зарубіжній психології розуміння розумових і мовленнєвих дій. У зарубіжній психології близькими до цілей дослідження виявилися: «гіпотеза лінгвістичної відносності» американських етнолінгвістів Е. Сепіра і Б. Уорфа; «модель глибинних і зовнішніх структур мови» американського лінгвіста, філософа і психолога Н. Хомського; уявлення французької соціологічної школи про предмет психолінгвістики як вивчення відносин між потребами вираження у висловлюванні й засобами мови; та уявлення американських психолінгвістів про

кодування і декодування намірів й інтерпретацій. Однак відсутність системного уявлення, недооцінка ролі соціокультурного чинника, спрощення психологічного феномена заради суто технічного застосування завадили реалізації перспективних ідей у практиці реального навчання.

Вітчизняну традицію, якій майже 90 років, вигідно відрізняє фундаментальність підходу до дослідження психологічних механізмів породження і сприйняття мовлення. Близькими до цілей дослідження виявилися: поняття Л.С. Виготського про мовленнєво-мисленнєву діяльність та «мисленнєву чернетку» як внутрішнє мовлення; нейролінгвістичне дослідження О.Р. Лурії розпаду граматичних структур; дослідження О.М. Леонтьєва, А.В. Запорожця і Л.І. Божович механізму розумових дій та Д.Б. Ельконіна і П.Я. Гальперіна поетапного формування розумових дій і орієнтовної діяльності як функціональної характеристики психічного; дослідження психолінгвістичної школи В.О. Артемова, М.І. Жинкіна, І. О. Зимньої механізмів осмислення, мовної пам'яті, мовного прогнозування; дослідження О.О. Леонтьєва мовленнєвої дії як одиниці діяльності, що дорівнює висловлюванню. Кожен з проаналізованих підходів зробив свій внесок у цілісне розуміння психологічного механізму, що лежить в основі формування розумових дій з породження і сприйняття мовленнєвого висловлювання. Однак поряд з постановкою ряду важливих лінгвістичних і психологічних проблем ми не виявили методологічно прийняттого їх вирішення в реальній практиці навчання. Причина у відсутності врахування рівня аналізу, коли змішуються розумові дії рівня конкретного висловлювання, як одиниці мовленнєвої діяльності, і повідомлення в цілому. Комплексний аналіз найбільш близьких до мовленнєвої практики психолінгвістичних теорій показав, що фундаментальні ідеї орієнтовної діяльності та одиниці діяльності були опущені саме на етапі практичної реалізації, яка базується на уявленні про формування мовленнєвого висловлювання шляхом складання його структури із слів, а не початкового визначення смислу на основі структури висловлювання.

Винятком є психологічні дослідження, присвячені вивченню механізмів мимовільного запам'ятовування мовного матеріалу на основі принципів розвивального навчання, що здійснювались у межах Харківської психологічної школи пам'яті (С.П. Бочарова, П.І. Зінченко, М.А. Кузнецов, Г.К. Середа, Т.В. Сергеева, Т.Б. Хомуленко). В основу мовного курсу, розробленого Т.В. Сергеевою, покладено лінгвістичне поняття про внутрішній зв'язок смислу висловлювання з певною формою його вираження в мові. Ефективність запам'ятовування мовних знань залежить від широти смислового орієнтування, що задається до здійснення відповідної системи пізнавальних дій. Воно створює установку на утримання результатів дій як необхідних умов досягнення кінцевої мети і тим самим обумовлює власне мнемічний ефект. Оптимальні умови високої ефективності запам'ятовування матеріалу забезпечуються в тому випадку, якщо змістом стратегічного завдання стає виявлення сутності предмета. Це дозволяє максимізувати системність і усвідомленість дій, а також забезпечити безперервну роботу пам'яті в процесі освоєння всього предмета, оскільки створюється

установка на утримання результатів дій як необхідних умов досягнення кінцевої мети. Усвідомлення сутності дозволяє усвідомити систему дій і, як наслідок, будувати свої дії самостійно. Найбільш ефективним є навчання, орієнтоване на мимовільне запам'ятовування знань у самому процесі їх засвоєння.

Разом з тим результати аналізу досліджень, як у зарубіжній, так і вітчизняній традиції, дозволили значно розширити системне уявлення про проблему в історичному континуумі розвитку наукової думки. Визначення розумових дій з породження і сприйняття мовленнєвого висловлювання базується на уявленні про їх обумовленість смисловою структурою висловлювання. Отже, під розумовими діями з породження і сприйняття мовленнєвого висловлювання слід розуміти дії, здійснювані людиною у внутрішньому плані і спрямовані на вилучення та передачу сенсу, вираженого в межах смислової структури мовленнєвого висловлювання в усній або письмовій формі (рис. 1). Породження іншомовного висловлювання – суцесивне формування мовленнєвого висловлювання у смислових одиницях базової структури висловлювання, що відповідають комунікативній меті. Сприйняття іншомовного висловлювання – симультанне схоплювання мовленнєвого висловлювання в смислових одиницях базової структури висловлювання, що відповідають комунікативній меті.

Рис. 1 Процесуальні характеристики розумових дій з породження і сприйняття смислу висловлювання в залежності від виду мовленнєвої діяльності.

У другому розділі *«Емпіричне дослідження реальних розумових дій студентів при породженні та сприйнятті іншомовних висловлювань»* представлено методологічні засади, психодіагностичне забезпечення з описом процедури здійснення дослідження, обґрунтовано вибірку досліджуваних з наданням їй детальної характеристики, приведені результати кореляційного та статистичного аналізу.

Для констатувального етапу дослідження було розроблено комплекс діагностичних методів, які охоплювали анкетування, спостереження, тестування та оригінальний метод накладення індивідуальної та суспільно виробленої

когнітивної схем (ІКСС), що дозволив здійснити екстеріоризацію, порівняння та відображення в графічній та цифровій формі розумових дій, які виконують студенти при породженні та сприйнятті іншомовного висловлювання, для подальшої обробки методами статистичного, кореляційного аналізу.

У дослідженні взяли участь 300 студентів 1-5 курсів, аспірантів та викладачів Харківського національного університету будівництва та архітектури, віком 17-55 років.

Першим завданням емпіричного дослідження було з'ясування характерних профілів студентів стосовно когнітивних особливостей формування розумових дій, які виконуються при породженні та сприйнятті мовленнєвих висловлювань у процесі оволодіння іноземною мовою. Потрібно було дослідити, які саме розумові дії виконують студенти в перцептивних та продуктивних видах мовленнєвої діяльності, а також виявити, яким повинен бути алгоритм дій при отриманні оптимальних результатів навчання. За спостереженням було визначено, що студенти виконують ідентичні лінгвістичні вправи за різними алгоритмами розумових дій: а) одні аналізують послідовно слова в реченні, з'ясовуючи їх смисл, а потім намагаються об'єднати всі слова в певне речення; б) інші використовують свої теоретичні знання і проводять спроби застосувати правила для аналізу іншомовного речення; в) треті намагаються виділити смислову групу, а потім зв'язки між лінгвістичними одиницями в реченні.

З метою виокремлення студента до того чи іншого типу було проведено таке дослідження:

1) студентам було запропоновано описати свій алгоритм розумових дій, які вони виконують у процесі читання, говоріння, аудіювання та письма;

2) емпірично отримані алгоритми були узагальнені у вигляді профілів і віднесені до певної стратегії навчання, згідно з даними опитувальників студентів;

3) наступним завданням було порівняти свої алгоритми розумових дій з узагальненими профілями, і виявити, до якого профілю належить студент;

Відповідно до експериментальних даних було отримано три характерних профілі, що відображають три типи студентів: 1) студенти, які навчалися за традиційною теоретичною методикою (профіль умовно названий «студент-теоретик»); 2) студенти, які навчалися за комунікативною методикою (профіль умовно названий «студент-практик»); 3) студенти, які цілеспрямовано виконують смисловий аналіз висловлювання, чому навчилися в межах метакогнітивного підходу (профіль умовно названий «метакогнітивний»).

Перший профіль характеризує студентів, які володіють теорією, граматичними правилами, мають достатній лексичний запас, але не здатні застосовувати все це у спілкуванні, тобто зазнають труднощів у комунікації. Другий профіль виокремлює студентів, які, навпаки, не знають правил граматики і не застосовують їх у процесі мовлення. Студенти володіють численними мовленнєвими виразами, але навмання використовують граматичні правила та не здатні знайти і виправити помилку. Третій профіль об'єднує студентів, які володіють навичкою смислового аналізу мовлення. Цей тип вільно схоплює смисл висловлювання, механізм сприйняття та породження мовленнєвого

висловлювання відпрацьовано до автоматизму.

«Студенти-теоретики» виконують такий алгоритм дій: 1) традиційний послідовний аналіз слів з пошуком незнайомих слів у словнику; 2) об'єднання знайдених лексем на інтуїтивній основі у фразу. Ці студенти надають перевагу перекладу, що імпліцитно міститься в усіх видах мовленнєвої діяльності традиційного навчання, але не виправдовує себе з точки зору ефективності розвитку реальних розумових дій, що використовуються в процесі породження та сприйняття іншомовного висловлювання. «Студенти-практики» формують мовленнєве висловлювання на основі заданої моделі шляхом відбору вербальних ресурсів з пам'яті, що обмежені комунікативною ситуацією. З'ясування причин призвело до усвідомленої відсутності знань про спосіб вираження зв'язку між лінгвістичними одиницями іноземної мови і тим самим дало можливість виділити мету навчання і поставити стратегічну задачу суто теоретичного плану: «Чим визначаються способи зв'язку в мові?». «Студенти-теоретики» на відміну від «студентів-практиків» вдавались до спроб накласти граматичні конструкції та правила окремо від аналізу смислових зв'язків у реченні. «Метакогнітивні студенти» аналізували смислову структуру речення, тобто виконували синтаксичний аналіз. Опускаючи надлишковий матеріал, вони виділяли центральне ядро речення. Потім виконували аналіз структурно-смислової моделі, яка відображає основні компоненти мовленнєвого висловлювання. А саме: діяльність (P), її суб'єкт (S), об'єкт (O), адресат (Adr), властивості (C), обставини (AdvM), в яких вона здійснюється і характеристики (Attr) всіх цих компонентів.

У процесі аналізу було виявлено, що три групи студентів розподілилися у такому процентному відношенні: «студенти теоретики» - 41%, «студенти-практики» - 37%, «метакогнітивні студенти» - 22 %. Дослідження змісту і структури розумових дій, здійснюваних студентами в процесі породження і сприйняття мовних висловлювань показало, що понад 70% студентів не переносять в іншомовну мовленнєву діяльність досвід смислової інтерпретації, вже сформований у практиці мовленнєвого спілкування на рідній мові. Результати когнітивних характеристик студентів різних профілів подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Показники когнітивного розвитку студентів з різними мовленнєвими профілями

Показники когнітивного розвитку	Групи студентів за профілями			F	p
	«Студент-теоретик»	«Студент-практик»	«Метакогнітивний студент»		
Складність ІКСС	29,87±3,81	41,96±7,97	76,67±3,16	750	<0,0001
Швидкість рішення задачі	31,77±6,81	50,67±9,08	82,67±7,06	456	<0,0001
Точність рішення задачі	28,47±4,44	37,85±8,00	74,94±3,09	706	<0,0001
Повнота рішення задачі	32,57±5,33	47,89±9,09	82,70±7,35	496	<0,0001
Ефективність рішення задачі	30,90±4,15	45,59±7,52	80,09±5,14	766	<0,0001

Наступним завданням емпіричного дослідження стало визначення зв'язку виявлених розумових дій з рівнем розвитку мовленнєвої компетентності, успішністю навчання, особистісним розвитком смислів, здібностей і якостей,

релевантних комунікації. У ході кореляційного аналізу була виявлена значуща кореляція між змістом і структурою розумових дій, з одного боку, і рівнем розвитку мовленнєвої компетентності ($p < 0,01$) і успішністю навчання ($p < 0,01$), з іншого. Були отримані важливі для організації ефективного навчання дані, згідно з якими мовленнєва компетентність і успішність навчання позитивно корелюють з розумовими діями, які спочатку спрямовані на смислову інтерпретацію мовленнєвого висловлювання на основі визначення зв'язків його компонентів з системоутворювальним ядром (діяльністю) висловлювання.

Третім завданням дослідження стало виявлення відповідності навчальних завдань змісту і структурі реальних розумових дій, здійснюваних у процесі породження і сприйняття мовленнєвих висловлювань з метою подальшої розробки комплексу ефективних методів цілеспрямованого розвитку мовленнєвої компетентності студентів на основі виявлених закономірностей. Аналіз відповідності навчальних завдань змісту і структурі реальних розумових дій, спрямованих на породження і сприйняття мовленнєвого висловлювання, показав, що більше 90% мовних вправ когнітивних, комунікативних та е-курсів навчання іноземної мови не мають на меті їх цілеспрямоване формування, тобто практично жодне завдання не передбачає як спосіб свого рішення виконання реальних мовленнєвих дій. Наприклад у е-навчанні в основному використовується всього чотири способи вирішення мовленнєвих і мовних завдань (множинний вибір, встановлення відповідності, заповнення пропусків, есе), але жоден із способів не розвиває базовий навик смислової інтерпретації висловлювання, хоча практично всі завдання, спрямовані на комплексний контроль розвитку мовленнєвих навичок, припускають здійснення такого аналізу за замовчуванням. Отримані результати пояснюють причини неефективної мовної підготовки в школі та виші по суті, оскільки не можна навчити мови не включивши базове вміння, що лежить в основі мовленнєвої компетентності, у мету навчальної діяльності. Усе це підтверджує необхідність у створенні нового класу задач, в яких враховані психологічні закономірності формування реальних розумових дій, спрямованих на породження і сприйняття мовленнєвих висловлювань.

Таким чином, для виявлення змісту і структури розумових дій, здійснюваних студентами в процесі розв'язання мовних завдань, був розроблений комплекс методів діагностики, що дозволяють здійснити їх екстеріоризацію, порівняння та відображення в графічній і цифровій формі для комп'ютерної обробки методами статистичного, кореляційного аналізу. У комплекс увійшли опитувальники, тести і оригінальний метод накладення індивідуальної та суспільно виробленої когнітивних схем. Порівняння схем дозволило виявити типологічні особливості студентів у кореляції з широтою їх смислового і когнітивного орієнтувань, перевагами у виборі методів розвитку мовленнєвої компетентності й успішністю когнітивного і особистісного розвитку. Аналіз використаних у навчанні іноземної мови завдань показав їх невідповідність цілям розвитку реальних розумових дій, здійснюваних при породженні і сприйнятті мовленнєвих висловлювань. Отримані результати дозволили визначити ключові напрямки та принципи розвитку сучасних методик викладання іноземних мов.

У третьому розділі *«Шляхи оптимізації розвитку мовленнєвої компетентності студентів на підставі цілеспрямованого формування розумових дій породження і сприйняття мовленнєвих висловлювань»* представлені принципи побудови, структура, зміст і етапи реалізації формувального навчального експерименту, який проводився в умовах навчання у вищі, спрямованого на розвиток мовленнєвої компетентності на основі формування дій з породження і сприйняття мовленнєвих висловлювань.

Початковим завданням експериментального етапу дослідження стало створення психологічної моделі цілеспрямованого формування розумових дій породження і сприйняття мовленнєвих висловлювань з урахуванням когнітивних і особистісних особливостей студентів в умовах навчання у вищій школі. В основу моделі лягло уявлення про те, що формування мовленнєвих навичок і умінь - системний процес поетапного формування й автоматизації розумових дій з породження і сприйняття мовленнєвих висловлювань на основі моделювання, заснованого на розумінні внутрішніх механізмів мовленнєвих дій. Таке розуміння можливе через усвідомлення сутності досліджуваного предмета. У випадку з мовою – це нерозривний зв'язок форми і змісту, який розкривається на шляху простеження історії походження мови. Із сутності виводяться явища, тобто відбувається конкретизація абстрактного поняття. А саме: на основі аналізу походження людської мови взагалі розкривається зміст суто людської вербальної комунікації, що відображається у смисловій структурі висловлювання, яке є базовою одиницею мовленнєвої діяльності, а вже на основі аналізу зв'язків всередині структури виводиться система форм мови, що вивчається.

Весь цей процес відбувається в моделях, які, по суті, являють собою когнітивно-смислові структури, наочно відображають знання, як суспільно вироблений досвід, в згорнутому вигляді. Таке відображення знань дозволяє: 1) екстеріоризувати процес формування стратегічного орієнтування, що веде до усвідомлення значущості та системності зв'язків, і, як наслідок, до розуміння і ефективного мимовільного запам'ятовування власних пізнавальних і практичних дій; 2) визначити зону індивідуального розвитку шляхом техніки накладення індивідуальної когнітивно-смислової структури на суспільно-вироблену; 3) отримати стратегічну орієнтуючу «карту», щоб визначати «місцезнаходження» і не збитися на шляху до кінцевої мети.

У межах експериментального навчання цілеспрямовано формується індивідуальна когнітивно-смислова структура (ІКСС) як комплексне уявлення студента про об'єкти і зв'язки предмету, що вивчається (у нашому випадку іноземної мови), індивідуальний рівень відображення структури предмету, індивідуальний стиль пізнання. ІКСС є екстеріоризованою формою знань.

Виклад експериментального курсу навчання в логіці смислової структури висловлювання дозволяє відновлювати початковий зв'язок мови з мисленням у реальній ситуації спілкування. Розуміння цього приходиться у ході інтерактивного діалогу зі студентами за типом сократівського. Відповідаючи на питання, організовані в логічний ланцюжок, вони з'ясовують, що граматики походять з самої реальності, яка визначила синтаксичну, а та, в свою чергу, морфологічну

систему мови. Потреба координації спільної діяльності породила синтаксис, де системоутворювальною стала дія (предикат) щодо якої визначалися всі зв'язки, а отже, і смислові елементи висловлювання: суб'єкт, об'єкт, адресат, доповнення, обставини й атрибути. Цей універсальний зв'язок організовує мислення людини і не залежить від конкретної мови. Від конкретної мови залежить форма вираження зв'язку. Саме тому універсальний зв'язок стає смисловою основою для усвідомлення граматичної системи інших мов. Опора на відоме дозволяє заповнити вже працюючу в свідомості структуру новим мовним кодом.

Засвоєння навчального предмета, організованого навколо його сутності, дозволяє цілеспрямовано формувати розумові дії студентів з породження і сприйняття мовленнєвих висловлювань у рамках психологічної моделі, яка відбиває етапи когнітивного й особистісного саморозвитку студента: 1) рефлексію індивідуального досвіду в контексті особистісного сенсу і можливості його реалізації в рамках обраної стратегії навчання; 2) концептуалізацію навчального предмета «іноземна мова» у вигляді побудови мовної системи від сутності, виділеної під час простеження історії її походження, і виведення з неї мовних явищ; 3) конкретизацію системи формами, що вивчаються в процесі вирішення реальних завдань смислової інтерпретації. Весь процес ґрунтується на моделюванні основних психологічних механізмів саморозвитку: 1) базовому механізмі взаємозв'язку внутрішньої і зовнішньої діяльності; 2) механізмі урівноваження особистісних смислів - індивідуальних ресурсів - зовнішніх умов, що обумовлює мотивацію навчання; 3) механізмі широти когнітивно-смислового орієнтування, що обумовлює ефективність саморозвитку; 4) механізмі стратегічного орієнтування, що обумовлює оптимізацію саморозвитку.

В основі навчання лежить метакогнітивний підхід, який охоплює знання про пізнання, знання про себе, знання про предмет і, як результат, знання предмета. Він створює підґрунтя для самоуправління процесом власного розвитку і дозволяє відновити початковий сутнісний взаємозв'язок теорії і практики. У практиці реального мовленнєвого спілкування розуміння ґрунтується на смисловій структурі висловлювання. Точкою входу тут виступає смисл, який у процесі історії розвитку людства визначив мовну структуру і зв'язок, що визначили, в свою чергу, мовні форми. Метакогнітивний підхід дозволяє реалізувати принципи екзистенціальності, суб'єктності і оптимальності навчання.

Весь процес навчання здійснюється на основі системи завдань у суворій відповідності до етапів цілеспрямованого формування розумових дій студентів на основі закономірностей розвитку в природних умовах повсякденності. Особливий клас «Грамматичних завдань» має двовекторну спрямованість: розвиває метаздібність до прийняття рішень, способом яких виступає механізм смислової інтерпретації висловлювання, тобто задача може бути вирішена тільки, якщо використовується адекватний психологічний механізм сприйняття і породження мовленнєвого висловлювання. Оцінка успішності має два виміри: когнітивного розвитку (ефективність рішення предметного/професійного завдання) і особистісного розвитку (ефективність розвитку здатності до прийняття рішень).

На основі психологічної моделі розроблений інноваційний е-курс навчання іноземної мови онлайн «Smart Grammar», який знайшов нові можливості навчального середовища як своєрідного навчального полігону з оперативним зворотнім зв'язком і миттєвим самоконтролем. Оскільки весь предмет в згорнутому вигляді може бути відображений у компактному форматі когнітивно-сміслової структури, що вивчається, і, при необхідності, бути логічно розгорнутий на основі чіткого алгоритму навчально-пізнавальних і практичних дій, він легко піддається програмуванню. Для навігації в курсі пропонується техніка, де усі теми курсу вписані в логіку мовленнєвого висловлювання. Кожна граматична тема представлена через зв'язок з його елементами, тобто через свою функцію в ситуації спілкування. Таким чином, досліджувані мовленнєві закономірності безпосередньо обслуговують практику спілкування без опосередкування через громіздкі теоретичні правила. Техніка дозволяє побачити зв'язок теми з її практичною функцією і прямо увійти в тему через символ функції.

В умовах реального навчання у вищій школі була апробована і перевірена ефективність програми цілеспрямованого розвитку мовленнєвої компетентності на основі психологічної моделі. Формувальний навчальний експеримент дозволив емпірично довести, що ефективність когнітивного й особистісного розвитку студентів, які досліджувалися в рамках різних навчальних стратегій, обумовлена способами їх когнітивної діяльності, які, в свою чергу, детерміновані широтою їх когнітивно-сміслового орієнтування.

Результати проведеного експериментального дослідження зображені у вигляді показників характеристик контрольної (К – традиційне теоретичне навчання) та експериментальних (E1 - комунікативне і E2 – метакогнітивне навчання) груп, що зведені в таблицю 2.

Таблиця 2

Показники характеристик розвитку мовленнєвої компетентності контрольної (К) і експериментальних (E1, E2) вибірок досліджуваних першого (стартовий рівень) та другого (підсумковий рівень) зрізів

К	Grammar		Vocabulary		Reading			Writing		Listening				Speaking			
	G1	G2	V1	V2	R1	R2	R3	W1	W2	L1	L2	L3	L4	S1	S2	S3	S4
Ks	29	19	26	27	40	9	1	29	1	10	49	20	31	41	40	42	42
Kr	43	33	38	38	50	17	10	38	10	20	57	30	45	50	50	50	50
ΔK	14	14	12	11	10	8	9	9	9	10	8	10	14	9	10	8	8
E1s	30	20	27	28	41	10	2	30	2	11	50	21	32	42	41	43	43
E1r	35	33	50	50	62	30	28	55	30	34	71	40	45	63	65	63	62
ΔE1	5	7	23	22	21	20	20	25	28	23	19	19	13	21	24	20	21
E2s	31	21	28	29	42	11	3	31	3	12	51	22	33	43	42	44	44
E2r	88	84	63	64	83	67	70	87	69	80	85	85	85	87	89	90	86
ΔE2	57	63	35	35	41	56	67	56	66	68	34	63	52	44	47	46	42

Примітка: тут і далі в таблицях подібного типу нулі і коми опущені. Індекс "s" означає стартовий рівень, індекс "r" - підсумковий рівень, символ Δ - приріст показників.

За результатами найбільшу широту задає метакогнітивне орієнтування в системі предмета, побудованого від суті. У рамках навчання, орієнтованого на

метапізнання сутності мови, розумові дії спочатку спрямовані на смислову інтерпретацію мовленнєвого висловлювання на основі визначення зв'язків його компонентів з системоутворювальним ядром (діяльністю).

Метакогнітивне орієнтування істотно підвищує ефективність навчання: 1) на діяльнісному рівні за показниками системності, усвідомленості, інтенсивності та ефективності вирішення завдань відповідно до критеріїв швидкості, повноти і точності; 2) на когнітивного-смислового рівні з розвитку когнітивного-смислової структури, в якій зростає число об'єктів і зв'язків між ними. Різницю в ефективності видно з профілів рис. 2.

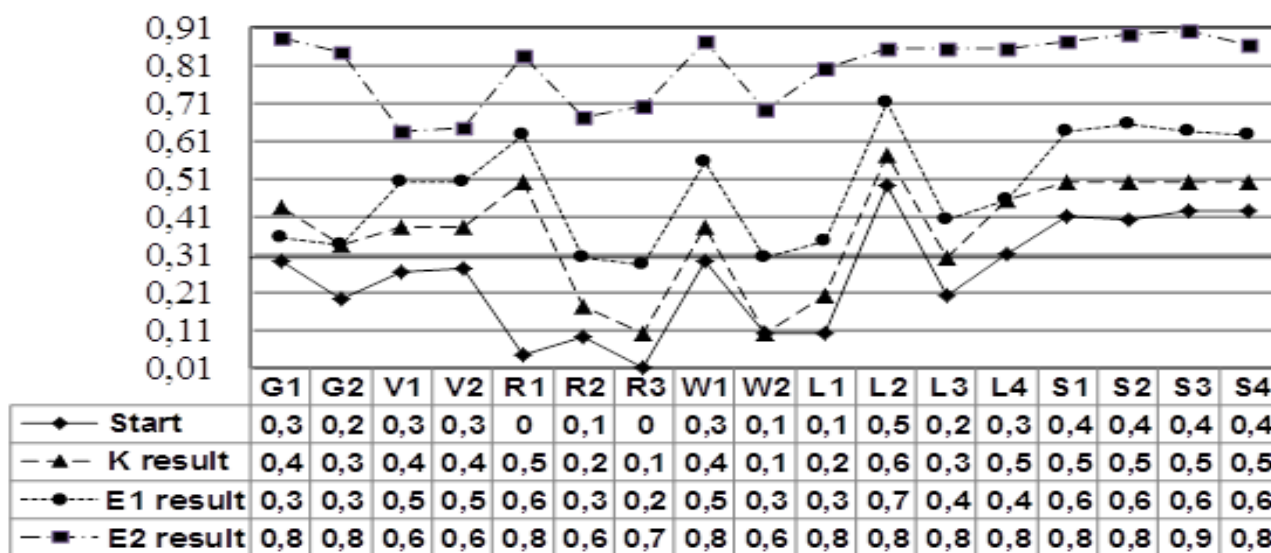

Рис. 2 Профілі середніх значень характеристик розвитку мовленнєвої компетентності контрольної (K) і експериментальних (E1, E2) вибірок першого (стартовий рівень) та другого (підсумковий рівень) зрізів.

Виявлено, що в рамках навчання, орієнтованого на метапізнання сутності мови виникає синергетичний ефект, який проявляється на когнітивному, смислового рівнях, які, у свою чергу, обумовлюють синергізм способів діяльності. Причому синергетичний ефект проявляється протягом усього процесу навчання, оскільки предмет організований у систему не тільки структурно (побудова від суті), але і діяльнісно (конкретизація сутності задає стратегічну мету, яка підпорядковує проміжні цілі, організовуючи в систему, де результати попередньої дії стають способами здійснення наступної). На додаток дотримання принципів екзистенціальної, оптимальності і суб'єктності підсилюють синергетичний ефект за рахунок взаємодії практичного і когнітивного досвіду, який знімає локальні і темпоральні обмеження без втрати зв'язку з реальністю. Принцип суб'єктності забезпечує синергізм способів діяльності, заснований на метакогнітивних знаннях, оскільки інтегрує вміння користуватися знаннями.

Таким чином, метакогнітивна орієнтація навчання забезпечила розвиток не тільки мовленнєвої компетентності на смислового і діяльнісному рівні (дії набули системності і усвідомленості), а й цілком закономірно призвела до ефективного розвитку метаздібностей та метаякостей, релевантних мовленнєвій

компетентності. Так професійний сенс релевантний смислу вивчення іноземної мови з метою кар'єрного росту; соціальний - смислу вивчення мови для досягнення успіху в соціумі, екзистенціальний - смислу вивчення мови для саморозвитку. У мета здібності до прийняття рішень мова є самоціллю; до комунікації - засобом спілкування, до саморозвитку - способом саморозвитку. У комунікації метаякість реалістичності проявляється як ясність висловлювання, проактивності - як ініціативність, автономності - як незалежність висловлювань, відповідальності - як обґрунтування висловлювань, креативності - як оригінальність висловлювань, гнучкості й емпатії - як формування висловлювань з урахуванням комунікативної мети і цільового співрозмовника (таблиця 3).

Таблиця 3

Показники характеристик когнітивного і особистісного розвитку контрольної (К) та експериментальних (Е1 і Е2) вибірок досліджуваних першого (стартовий рівень) і другого (підсумковий рівень) зрізів

	Когнітивний розвиток					Особистісний розвиток													
	Складність ІКСС	Рішення завдань				Мета-сенси			Мета здібності			Метаякості							
		швидкість рішення	точність рішення	повнота рішення	ефективність	професійний	соціальний	екзистенціальний	прийняття рішення	комунікація	саморозвиток	реалістичність	проактивність	автономність	відповідальність	креативність	гнучкість	емпатія	
Ccs	VL	AC	EH	Eff	Mpr	Msc	Mex	Abd	Abc	Abs	Qiq	Qin	Qau	Qrc	Qcr	Qfx	Qcm		
Ks	36	52	31	49	24	29	33	23	36	42	31	40	44	39	42	33	36	30	
Kr	49	60	40	60	33	40	44	34	47	52	41	49	53	48	50	40	45	39	
ΔK	13	8	9	11	9	11	11	11	11	10	10	9	9	9	8	7	9	9	
E1s	37	55	33	48	25	30	35	22	37	45	31	40	41	37	42	33	37	31	
E1r	60	74	50	72	44	52	56	39	56	70	47	60	63	55	59	53	59	50	
ΔE1	23	19	17	24	20	22	21	17	19	25	16	20	22	18	17	20	22	19	
E2s	36	55	34	50	26	31	37	21	38	44	29	42	43	38	41	34	35	29	
E2r	79	93	75	92	70	68	75	77	74	84	77	80	74	77	75	73	76	69	
ΔE	43	38	41	42	44	37	38	56	36	40	48	38	31	39	34	39	41	40	

Успішність набуття мовленнєвої компетентності сприяла мотивації і автоматизації способу засвоєння іноземної мови, що значно розширило внутрішні ресурси саморозвитку. Отже, зазначені результати доводять обумовленість ефективності розвитку мовленнєвої компетентності студентів способами внутрішньої діяльності з породження та сприйняття мовленнєвих висловлювань, які, у свою чергу, детерміновані широтою когнітивно-сміслового орієнтування, що задане стратегією навчання. Метакогнітивне орієнтування істотно підвищує ефективність розвитку на діяльнісному та когнітивно-смісловому рівні.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і нове вирішення актуального наукового завдання, яке виявилось у визначенні психологічних механізмів породження і сприйняття мовленнєвого висловлювання як основи розвитку мовленнєвої компетентності студентів. Отримані в ході дослідження теоретичні та емпіричні результати свідчать про досягнення мети дослідження, вирішення дослідницьких завдань і дають змогу сформулювати такі висновки:

1. Здійснений у межах соціопсихологічного, когнітивного, етнолінгвістичного, психолінгвістичного підходів теоретичний аналіз психологічного механізму, що лежить в основі формування розумових дій з породження та сприйняття мовленнєвого висловлювання, дозволив виявити провідну роль первісного когнітивно-сміслового орієнтування на рівні висловлювання. Розумові дії з породження і сприйняття іншомовного висловлювання як одиниці мовленнєвої дії визначають рівень і специфіку іншомовної мовленнєвої компетентності студентів.

2. Комплекс методів психодіагностики, розроблений для виявлення змісту і структури розумових дій, здійснюваних студентами в процесі розв'язання мовних завдань, дозволив здійснити їх екстеріоризацію, порівняння та відображення в графічній і цифровій формі для обробки методами статистичного і кореляційного аналізу. У комплекс увійшли опитувальники, батарея тестів і оригінальний метод накладання когнітивних схем, який дозволив виявляти типологічні особливості студентів за змістом і структурою їх розумових дій у зв'язку з широтою когнітивно-сміслового орієнтування, вибором методів розвитку мовленнєвої компетентності й успішністю когнітивного та особистісного розвитку.

3. Типологічний аналіз змісту і структури розумових дій з породження і сприйняття іншомовного висловлювання при вирішенні лінгвістичних завдань дозволив виявити три профілі, серед яких метакогнітивний відрізняється метакогнітивною стратегією навчання, що обумовлює високий рівень мовленнєвої компетентності. В основі метакогнітивного підходу, що обумовлює формування розумових дій студентів відповідного профілю, лежить первісне стратегічне орієнтування, реалізація поетапного формування внутрішніх дій, відновлення початкового зв'язку між теорією і практикою мовленнєвої діяльності, можливість переносу внутрішніх дій на комунікативні ситуації, швидке спонтанне мовлення, розвиток здатності сприймати і породжувати висловлювання у всьому різноманітті мовної комунікації. Студенти інших двох профілів - теоретичного і практичного - не здатні переносити в іншомовну мовленнєву діяльність досвід смислової інтерпретації, сформований у рідній мові, замінюючи його ірраціональним послівним перекладом для усвідомлення смислу висловлювання.

4. За результатами кореляційного аналізу показники когнітивно-сміслової структури позитивно пов'язані з ефективністю розумових дій з породження і сприйняття іншомовного висловлення, яка виражена у характеристиках повноти, швидкості і точності рішення лінгвістичних завдань студентами. Ефективність когнітивного й особистісного розвитку студентів залежить від розумових дій, які вони виконують у процесі вивчення іноземної мови, при цьому алгоритм

розумових дій виступає детермінуючим фактором розвитку мовленнєвої компетентності студентів.

5. Спеціальне дослідження внутрішніх дій смислової інтерпретації іншомовного висловлювання дозволило розробити психологічну модель цілеспрямованого формування розумових дій породження і сприйняття мовленнєвого висловлювання. Модель відображає етапи когнітивного і особистісного саморозвитку студента в рамках засвоєння предмета, які включають: 1) рефлексію індивідуального досвіду в контексті особистісного сенсу і можливості його реалізації в рамках обраної стратегії навчання; 2) концептуалізацію навчального предмета у вигляді побудови мовної системи від сутності, виділеної під час простеження історії її походження, і виведення з неї мовних явищ; 4) конкретизацію системи формами мови, що вивчається в процесі вирішення реальних завдань смислової інтерпретації. Модель відображає метакогнітивний підхід, де студент знаходить знання предмета на основі знань про предмет, про себе, про пізнання.

6. Формувальний навчальний експеримент, що проводиться в реальних умовах навчання у вищій школі, виявив обумовленість ефективності когнітивного і особистісного розвитку студентів способами діяльності, які, у свою чергу, детерміновані широтою когнітивно-смислового орієнтування. Метакогнітивне орієнтування істотно підвищує ефективність навчання: 1) на діяльнісному рівні за показниками системності, усвідомленості, інтенсивності та ефективності вирішення завдань відповідно до критеріїв швидкості, повноти і точності; 2) на когнітивного-смислового рівні з розвитку когнітивного-смислової структури, в якій зростає число об'єктів і зв'язків між ними. У рамках навчання, орієнтованого на метапізнання сутності мови, розумові дії спочатку спрямовані на смислову інтерпретацію мовленнєвого висловлювання на основі визначення зв'язків її компонентів з системоутворювальним ядром (діяльністю), що відображено в синтаксичній структурі речення і обумовлює морфологічні форми слів, що в нього входять. При цьому виникає синергетичний ефект за рахунок взаємодії практичного і когнітивного досвіду, який проявляється на когнітивному, смислового та діяльнісному рівнях.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових наукових виданнях з психології, включених до наукометричних баз

1. Назимко О.В. Розвиток мовної компетентності студентів на основі реальних дій, спрямованих на сприйняття та породження мовного висловлювання // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія. 2017. №55. С. 163-170.

2. Назимко О.В. Аналіз розумових дій студентів при сприйнятті та породженні іншомовного висловлювання / Теоретичні і прикладні проблеми психології №3 (44) Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Северодонецьк, 2017 Том 3. С. 193-204.

3. Nazymko O.V. Scientific approaches to the development of language competence of students in the process of foreign language training // Вісник

Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія. 2017. №57. С. 218-226.

4. Назимко О.В. Когнітивні особливості формування розумових дій студентів при сприйнятті та породженні іншомовного висловлювання / Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. 2018. Вип. 1, Т. 1. 2018. С. 138–142.

Статті у фахових виданнях з психології

5. Назимко Е.В. Реализация принципов системности и коммуникативности на основе технологии смысловой интерпретации / Сергеева Т.В., Назимко Е.В // Вісник Харківського університету. Серія Психологія, Харків, 1999, №432. С. 301-306.

6. Назимко Е.В. Визуальная динамическая модель как средство формирования алгоритма познавательных действий по переводу// Вісник Харківського університету. Серія Психологія, Харків, 2000, № 483. С. 118-121.

Навчально-методичні посібники

7. Назимко О.В. Основні терміни будівельної та архітектурної спрямованостей (термінологічний словник російсько-українсько-англійсько-німецький) / Ломоносова Ж.В., Деденьова О.Б., Назимко О.В. та ін. Харків: ХНУБА, 2016, С. 30.

Статті в інших наукових виданнях та матеріали конференцій

8. Nazimko H.V. Automation of language structures spontaneous grasping based on sense orientation technique within interactive multimedia training courses // Використання сучасних навчально-методичних матеріалів з англійської мови в школах та вузах: тези доповідей учасників Харківської обласної науково-методичної конференції, 19 грудня 1997 р. Харків. С. 35.

9. Назимко Е.В. Технология смысловой интерпретации как стратегия построения грамматической системы // Единство системного и функционального анализа языковых единиц: междунар. конф.: тезисы докл. 12- 13 октября 1999 г. – Белгород: БГУ, 1999., выпуск IV – С. 61–62.

10. Назимко Е.В. Современные тенденции в методике преподавания иностранных языков // Матеріали 68-ї науково-методичної конференції Харківського національного університету будівництва та архітектури «Стан та тенденції розвитку вищої професійної освіти у сучасному світі». Харків: ХНУБА, 2013. С.34-39.

11. Назимко О.В. Развитие мовой компетентности студентов на основе психологических механизмов сприйнятия мовленнєвого вислову // Матеріали 72-ї науково-методичної конференції Харківського національного університету будівництва та архітектури «Науково-методичні основи організації та структурування змісту підготовки студентів у сучасному технічному університеті». Харків: ХНУБА, 2017. С.92-95.

12. Назимко О.В. Когнітивні особливості формування розумових дій студентів у процесі навчання іноземній мові.// Матеріали 73-ї науково-методичної конференції Харківського національного університету будівництва та архітектури «Науково-методичні основи організації та структурування змісту підготовки студентів у сучасному технічному університеті». Харків: ХНУБА, 2018. С.59-61.

13. Сергеева Т.В., Назимко О.В. Інноваційні мнемотехніки як засіб автоматизації граматичних навичок в онлайн навчанні // Актуальні проблеми реформування системи виховання та освіти в Україні: тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції. Львівська педагогічна спільнота, 27-28 квітня 2018 р. Львів, С. 101–103.

14. Назимко О.В. Методичні принципи організації граматичного матеріалу в форматі blended learning //Матеріали XXVI міжнародної науково-практичної конференції «Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я (MicroCAD-2018)», 16 -18 травня 2018 р. м. Харків, С. 321.

АНОТАЦІЯ

Назимко О.В. Когнітивні особливості формування розумових дій породження та сприйняття іншомовного висловлювання у студентів. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2018.

У дисертаційній роботі здійснено теоретико-методологічний аналіз основних підходів до вивчення проблеми розвитку мовленнєвої компетентності на основі формування розумових дій породження та сприйняття іншомовного висловлювання у студентському віці.

Досліджено типологічні особливості розумових дій студентів при рішенні лінгвістичних задач та зроблено аналіз способів діяльності, що розвиваються в процесі виконання традиційних вправ у межах основних методологічних підходів до розвитку мовленнєвої компетентності. Виявлено зв'язок між розумовими діями студентів та рівнем їх мовленнєвої компетентності, успішністю навчання, складністю індивідуальної когнітивно-сміслової структури, широтою когнітивно-сміслового орієнтування, особистісними характеристиками (здібностями та якостями). Доведено, що найвища ефективність розвитку мовленнєвої компетентності студентів може бути досягнена при формуванні їх розумових дій на основі метакогнітивного орієнтування в предметі, що побудований навколо сутності, та моделює психологічні механізми саморозвитку в умовах повсякденності.

Розроблена та апробована розвивальна програма, спрямована на цілеспрямований розвиток мовленнєвої компетентності студентів на основі психологічних закономірностей формування розумових дій породження та сприйняття іншомовного висловлювання. Ефективність програми доведено у довгостроковому навчальному експерименті, що дозволив визначити, що найвища ефективність розвитку мовленнєвої компетентності студентів може бути досягнута при формуванні їх розумових дій на основі метакогнітивного орієнтування в предметі, побудованому навколо його сутності і моделюючому психологічні механізми саморозвитку в умовах повсякденності. Програма навчання, побудована на основі такої когнітивно-сміслової структури, оптимальна для форм е-навчання онлайн.

Ключові слова: мовленнєва компетентність, розумові дії, метакогнітивне орієнтування, психологічні механізми саморозвитку, когнітивно-сміслова структура, когнітивні та особистісні метакхарактеристики, е-навчання онлайн.

SUMMARY

Nazymko O.V. Cognitive features of mental actions formation for generation and perception of foreign language utterances among students. - Manuscript.

Dissertation applied for the Candidate degree of Psychological sciences, specialty 19.00.07 - Pedagogical and age psychology. – H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2018.

The theoretical and methodological analysis of basic approaches to the study of the problem of development of language competence based on mental actions formation by generation and perception of speech utterances in the student's age has been carried out in the thesis.

The typological features of students' intellectual actions in solving linguistic problems, which are typical for theoretical, communicative and metacognitive approaches, have been investigated. In parallel, the analysis of the methods of activity that students carry out in the process of performing traditional exercises was realized. It is revealed that the traditional approach does not develop real mental actions needed in the practice of verbal communication, and the highest development efficiency is provided by the metacognitive approach.

It was set the connection between mental activities of students on the one hand, and the level of their language and speech competence, successful learning, the complexity of individual cognitive-semantic structure, the breadth of cognitive-semantic orientation and personal characteristics (meta-abilities and meta-qualities), on the other hand. The reason for the revealed connection is established in the developing experiment.

The development program aimed at the targeted development of language competence of students on the basis of psychological patterns of the formation of mental actions for the generation and perception of foreign language utterances has been worked out and tested. The effectiveness of the program is proved in a long-term teaching experiment conducted in the conditions of natural higher education.

Experiential learning allowed to determine that the highest efficiency of the language competence of students can be achieved by the formation of mental actions based on metacognitive orientation in the subject, which was built around its essence and simulating the psychological mechanisms of self-development in the everyday life conditions. The training program built on the basis of such a cognitive-semantic structure is optimal for e-learning online forms.

According to the results of the correlation analysis, the indicators of the cognitive-semantic structure are positively related to the effectiveness of mental actions in generating and perceiving foreign language utterance, which is expressed in the characteristics of completeness, speed and accuracy of the solution of linguistic tasks by students. The effectiveness of students' cognitive and personal development depends on the mental actions that they perform in the process of studying a foreign language, while the algorithm of mental activity acts as a determinant factor in the development of language competence of students.

In the course of the experiment, a synergistic learning effect was discovered, that was caused by the interaction of practical and cognitive experience of students, provided within the metacognitive approach, which manifests itself at the cognitive, semantic and activity levels.

Keywords: language competence, mental actions, metacognitive orientation, psychological mechanisms of self-development, cognitive-semantic structure, cognitive and personal metacharacteristics, e-learning online.

Підписано до друку 16.06.2018 р. Формат 60x90/16
Обсяг 0,8 ум-друк.арк. Папір офсетний. Друк різнограф.
Наклад 100 прим. Зам. № 20.

Друкарня «Аладдин-Принт»
61023, м. Харків, вул. Сумська, 4, оф. 8
Тел.: (057) 717-0-999 <http://aladdin-print.ua>
Свідоцтво про державну реєстрацію В00 № 966600 від 28.03.2003 р.